

Др Ивана Б. Спасовић

историчар

Архив Српске академије наука и уметности, Београд

ivanajucaimare@gmail.com

ivana.spasovic@sanu.ac.rs

АНДРА НИКОЛИЋ, МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ. ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ

Апстракт: Заоставштина Андре Николића чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (АСАНУ) и садржи драгоцене изворе о животу, делу и породици овог изузетног човека. Николић се бавио просветом и књижевношћу, био је политичар и државник, а члан Српске краљевске академије (СКА) постао је 1897. године. У његовој Заоставштини, поред осталог, налазе се и писма која су му из свих крајева упућивана као министру просвете и црквених дела. Приликом обраде грађе, ради прегледности, придавања значаја и примене у научним радовима, раздвојена су школска и црквена. Међу личностима које су се обраћале министру Николићу налазе се и великани науке и уметности: Ђорђе Јовановић, Јован Ђорђевић, Јован Жујовић, Јован Цвијић, Ватрослав Јагић, Драгиша Станојевић, Жарко Савић, Сима Тројановић, као и највиши црквени великодостојници: митрополит Михаило и епископ Мелентије.

Кључне речи: Андра Николић, Министарство просвете и црквених дела, Краљевина Србија.

Андре Николић је рођен 5. октобра 1853. године.¹ Трогодишњу основну школу, гимназију и права завршио је у Београду. У гимназији је био један од

1 У литератури и лексикографским издањима не постоји сагласност око датума и места рођења Андре Николића. Наводи се да је рођен 22. или 23. септембра, односно 4. или 5. октобра по грегоријанском календару, у Чачку или Београду. Ј. Prodanović, *A. Nikolić*,

оснивача ђачког друштва „Српска нада” 1868. године. За време школовања прикључио се социјалистичком омладинском покрету Светозара Марковића, а затим Народној радикалној странци. Студије права на Великој школи завршио је 1873. године. Већ у то време написао је рад *Економско стање Србије у 14. веку* и награђен је признањем које је установио кнез (од 1882. краљ) Милан Обреновић (1868–1889).

Николић је имао успешну политичку каријеру. Као један од водећих људи Народне радикалне странке, током 1887. био је секретар министарства просвете, а 1887. и 1888. постављен је за владиног посланика у Народној скупштини. Члан Државног савета постао је 1890. и на том месту се задржао до 1894. године. У више наврата вршио је министарску функцију. Министар просвете био је у владама Саве Грујића и Николе Пашића 1890–1892, Ђорђа Симића 1896–1897, Николе Пашића 1904–1905, Пашића и Петра Велимировића 1906–1909. Као министар просвете 1905. спровео је преображај Велике школе у Универзитет у Београду. У Влади Лазара Докића, 1893, био је министар иностраних послова и министар правде. Функцију министра иностраних дела вршио је и у Влади Саве Грујића 1903–1904. Године 1901. обављао је дужност посланика у Паризу. Најдуже је био председник Народне скупштине, у бурном времену од 1909. до 1918. године.

Иако на власти под обе династије у Краљевини Србији, Андра Николић предводио је умерене радикале и уживао поштовање краља Александра Обреновића (1889–1903), који га је сматрао веома интелигентним човеком. Уз подршку краља, француског посланика Патримонија и професора Албера Малеа, требало је да Николић оснује српску „ројалистичку” странку, „странку реда”, која ће привући људе сите странчарења и улагивања народу.² Тај план није остварен.

Петог фебруара 1897. изабран је за правог члана Српске краљевске академија, а дефинитивно је проглашен за академика 22. фебруара 1899, након одржане приступне беседе *О књижевној критици*. На избору Андре

La Patrie serbe 2 (1918), 475; исти, *Николић Андра*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, III књига, Н–Р, ур. С. Станојевић, Београд, 1928, 78; П. Поповић, *А. Николић*, у: А. Николић, *Књижевни радови*, Београд, 1938, 7; Ј. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије, 1841–1947*, Београд, 2007, 220; С. Рајић, *Николић Андра*, Српски биографски речник 7, Мл–Пан, гл. ур. Б. Бешлин, Нови Сад, 2018, 404. Недавним увидом у матичне књиге за период 1852–1854, у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, нисмо наишли на податак да је Николић рођен у овом месту. Будућа истраживања ће, свакако, морати да обухвате преглед матичних књига за град Београд.

2 С. Рајић, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд, 2011, 88, 101.

Николића за академика председавао је Јован Ристић, а секретар Јован Жујовић читао је леп извештај. Део Беседе објављен је у књизи Павла Поповића о Николићу, а Милићевић³ ју је оценио речима: „Красна је, а он је говори красно.” Ристић је тада за Николићеву прошлост приметио да је „сваколика, пуна такта и умерености”.⁴ Свестран и свестан тога, Николић је вредно, упорно и истрајно радио на остварењу својих жеља. Постао је духовни ученик Светозара Марковића, сарадник *Отаџбине*, касније један од водећих људи Народне радикалне странке.

Андра Николић је преминуо у Паризу, 28. септембра 1918, а његови посмртни остаци пренети су у Србију 1926. године. Био је ожењен Милом, кћерком београдског индустријалца Маше Димића, а од седморо њихове деце, зрелост је дочекало троје; најстарији син Душан погинуо је као српски војник на Суворору 1914. године. Надживели су га син Радоје (1897–1987) и кћерка Радмила. Радоје Николић оженио је Јелену – Лелу Хаџи-Поповић (1900–1977), док се Радмила удала за др Нику Миљанића (1892–1957).⁵

У Заоставштини Андре Николића, поред онога што се односи на каријеру и његове радова док су још били у настајању, налазе се и приватне белешке, породична преписка и књижевни покушаји Андриних синова Душана и Радоја. Душан Николић писао је, као ђак, саставе, критике, драме,⁶ а затим, као студент права, радове из те области.⁷ Био је члан Лоптачког

3 Милан Ђ. Милићевић (1831–1908) био је српски књижевник и академик, писац тротомног етнографског дела *Живот Срба сељака* и других књига.

4 Павле Поповић није знао да је Беседа потпуно сачувана; сада је део Заоставштине А. Николића у АСАНУ. А. Николић, *О књижевној критици. Приступна академска беседа*. у: А. Николић, *Књижевни радови*, 7–53, 232–246; *Српске новине*, бр. 112, 20. септембар 1918, 3; *Самоуправа*, бр. 253, 10. новембар 1926, 2; *Политика*, бр. 6.651, 30. октобар 1926, 1–2; Ј. Prodanović, *А. Nikolić*, 475–478; Ј. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *нав. дело*, 220; Фотографија: САНУ–Ф 250, 250/1.

5 У литератури постоји неслагање око датума смрти Андре Николића, то јест наводе се 15. и 18. септембар, по старом, односно 28. и 1. октобар по новом календару. Ми смо се одлучили за 15, односно 28. септембар, јер је тај датум наведен у некрологу који је поводом његове смрти објављен у *Српским новинама*. *Српске новине*, бр. 112, 20. септембар 1918, 3; *Самоуправа*, бр. 253, 10. новембар 1926, 2; *Политика*, бр. 6.651, 30. октобар 1926, 1–2; Ј. Prodanović, *А. Nikolić*, 475–478; исти, *Андра Николић*, 78; Ј. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *нав. дело*, 220.

6 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка, Заоставштина Андре Николића, 15.188/VI–2–13.

7 АСАНУ, 15.188/VI–14–18.

клуба „Српски мач”,⁸ док није отишао на студије у Волфсбергу, граду у Баварској.⁹ Многи његови школски другови обрели су се у то време на разним европским универзитетима и писали једни другима из Лиона, Женева, Беча и многих других градова.¹⁰ У тим писмима има свакодневних тема, поверавања, размишљања о догађајима који су се збивали, или онима за које су слутили да долазе, али преовладава носталгија за Београдом. Када му је 1913. умрла мајка, Душан је добио саучешћа од Милутина Бојића и извесног Глушчевића.¹¹ Нажалост, и сам Душан је још кратко поживео, погинуо је у Првом светском рату. Радоје Николић био је млађи Андринов син. Његова генерација расута је после окупације Београда у Великом рату по градовима Србије и у таквим околностима завршила гимназију. Све време размењивали су писма која откривају снагу младости да и у таквом времену нађе вољу за учење, спорт, хумор, међусобне сусрете, сукобе и помирења, једном речју – мале радости. Неки су одушак налазили у уметности, а Радоје, наклоњен књижевности, као и старији брат Душан, посветио се писању поезије, приповедака, драма.¹²

Од свих Андринових трагова можда су и најзанимљивији они из времена док је био министар просвете и црквених дела. Ту су писма образованих људи посвећених учењу деце, градови у успону, живописни, пасторални призори српских села и валери пејзажа у свим годишњим добима, Србија 19. века као из дела писаца реализма. Потом животне приче учитељица и учитеља, њихови успеси и невоље, молбе и захвалности министру Николићу.

Андра Николић био је идеална особа за место министра просвете. И сам врхунски образован, са даром за предавача и педагога, са искуством у учионици и пун љубави према том позиву, а поштен и одговоран као политичар, био је успешан у улози првог човека школства Краљевине Србије. Упамћен је као изврстан професор, а предавао је у Гимназији у Чачку од 1878, па од 1880. у Трећој београдској гимназији, а од 11. септембра 1881. у Првој (по препоруци Стојана Новаковића, министра просвете и црквених

8 АСАНУ, 15.188/VI-19.

9 АСАНУ, 15.188/VI-20 (Мамино писмо сину Душану, Београд, 19. јун 1909.)

10 АСАНУ, 15.188/VI-22-28.

11 АСАНУ, 15.188/VI-31, 32.

12 АСАНУ, 15.188/VII-27-41, 42-71 (сачинио је и попис књижевних радова свог оца Андре Николића: АСАНУ, 15.188/VII-72).

дела).¹³ Тамо је предавао и Павлу Поповићу, који се сећао првог Андриног часа књижевности и како је говорио „изванредно, паметно и занимљиво”. „Да га троне, да га гане, да га покрене, да га узбуди” – били су примери речитости који су дирнули ђаке и којима је надмашио до тада неупоредивог историчара Јована Ђају. Говорнички дар користио је и у Скупштини, а посебно га је показао на својој свадби, у Топчидеру, на Петровдан 1884. године. Уз реторство, одисао је здравим судом и духовитошћу. Обједињени радови Андре Николића чине управо критике (којима је посветио своју академску беседу), јасно писане, поуздане и непристрасне. Примера ради, узмимо његова запажања о Стевану Сремцу, о коме свако најбоље зна све што је лепо у његовом делу, али нико као Николић не уочава лепоту детаља, нико тако добро не говори о хумору, а ситне замерке указују на оштро око и оригинално опажање.¹⁴

Андра Николић је био и један од чланова комисије која је, после гимназијског школовања, од јесени 1891. сачинила универзитетски програм за краља Александра Обреновића. Постао је и један од професора у његовом четворогодишњем образовању, какво до тада није приуштено ниједном нововековном владару. Са својих тридесет и седам година, он и Михаило Вујић били су, до доласка Албера Малеа, најмлађи професори младог краља, интелигентног, знатичељног и са одличном меморијом.¹⁵

Уз Милована Ђ. Миловановића, Андра Николић предводио је круг млађих радикала. У улози професора, настојао је да се краљ Александар васпита у либералном духу и прилагоди парламентаризму, поштовању устава и закона, демократији, а попут професора Малеа и српских „сорбонаца” – франкофила, заговарао је образовање у складу са француским идејама.¹⁶

Бавио се и науком и методиком наставе, али је имао и идеје о модернизацији и уздизању просветних установа. Неки од радова на ту тему су остали сачувани у рукописима: *Средње школе – гимназије и стручне, Женско образовање, Предлог закона о учитељицама Више женске школе, Школа за*

13 Професорски испит уведен је 29. јануара 1880, а тај закон ступио је на снагу 1. априла 1880.

14 А. Николић, *Књижевни радови*, 57–284.

15 Поред Николића, Вујића и Малеа, међу професорима су били: Јован Бошковић, Светомир Николајевић, Љубомир Ковачевић, Никола Крстић, Гргур Миловановић, Стеван Ловчевић. С. Рајић, *Александар Обреновић*, 33–34, 44.

16 Државни удар 1893. коси се са тим учењем, али, да је краљ остао веран идеалу Сорбоне, говори то да је академику Јовану Жујовићу рекао је да не треба журити с претварањем Велике школе у београдски универзитет, док сви факултети, почев од Медицинског, не испуне услове, као што је то у Француској. С. Рајић, *Александар Обреновић*, 85; Ј. Жујовић, *Дневник 1*, приредио Д. Тодоровић, Београд, 1986.

домаћице (и спајање са Учитељском школом), Споразум са Санитетом, Савка Суботић, итд.¹⁷ У другој врсти текстова бавио се решавањем животних питања наставника, па је писао о премештању професора, примећујући да је тенденција да се из горих места иде у боља разумљива и чини да никад неће бити учитељске сталности, а занимљиво је и његово запажање да учитељи могу да побољшају живот у селу.¹⁸ У малим местима школа је оно што и срце за организам, из ње пулсира живот, све породичне приче сливају се, преко деце, у ту зграду, из ње се иде у свет, учитељи деле судбину мештана и својом појавом утичу на све.

Николић се у неким од радова посветио и проблемима друштва – у гимназији, у позоришту. Тако, примећује да у гимназији професор не трпи личног министровог изасланика и неће да га прими. Ђак у задатку пише да му није ништа ни отаџбина ни мајка. С наставницима ђаци терају шегу, јер они нису поуздани у ономе што предају. Професори само отаљавају посао, а гледају одборе и политику. Једни су већ постали посланици и министри, па и други не могу остати мирни.¹⁹ Позориштем се бавио 1900, када је посредовао у одласку Бранислава Нушића и Јанка Веселиновића у Загреб, где им је приређен свечани дочек,²⁰ и 1907. године, пишући о платама глумаца,²¹ као и размишљањима о драми, књижевном језику, моралној науци, итд.²² У тексту посвећеном историји Николић се пита да ли она пресуђује, оцењује, хвали, куди, или само износи. Ако је ово последње, пита се каква је разлика између таквог писања и скупљања грађе.²³

У мноштву писама упућених Андри Николићу као министру просвете, упадљива су она која су слали великани науке и уметности. Тако је вајар Ђорђе Јовановић,²⁴ у своје и име колега, упутио молбу за смањење броја

17 АСАНУ, 15.188/II-91-94.

18 АСАНУ, 15.188/II-95, 95а.

19 АСАНУ, 15.188/II-97.

20 АСАНУ, 15.188/II-99.

21 АСАНУ, 15.188/II-98.

22 АСАНУ, 15.188/II-100.

23 АСАНУ, 15.188/II-96.

24 Ђорђе Јовановић (1861-1953), вајар и академик.

часова, да би гимназијски професори-уметници имали времена и за стварање. Поред осталих, помиње сликаре Ристу Вукановића и Марка Мурата.²⁵

Оснивач Српског народног позоришта и Народног позоришта у Београду Јован Ђорђевић,²⁶ који је био професор историје и латинског језика, упутио је на Савиндан 1891. молбу министру Андри Николићу да буде ослобођен часова историје на Великој школи, јер свих четрдесет пет минута мора да говори, с катедре, живо и занимљиво, пред много слушалаца; то је предмет који од свих највише напреже органе, и док је био здрав свагда је уморан и изнурен с катедре силазио, а сад не би на њој ни пун минут издржао. Моли и да му остану часови на двору, који су му једина забава и рекреација у мучној усамљености и очају. Ти часови латинског које држи краљу не могу се назвати предавањем. „Његово величанство чита латинског класика (сад Корнелија Непота и Јулија Цезара) и преводи га на српски, а ја само ћутим и пазим и тек (кад погреша?) онда тихо изустим реч-две као допуну или исправку и то је све. Иста је процедура и кад се нова лекција задаје. Ту се нема шта причати или доказивати, и стога се на латинском часу нимало не напрежем и не уморим ни толико колико кад се са својима у кући разговарам.” Додаје да би му читање и писање донели олакшање, кад не би патио од главобоље, а шетња отерала монотоне суморне мисли, да је време топлије, док у кафану не сме због дима.²⁷ Из једног дописа министру Николићу од 5. септембра 1897, који је упутио управник Државне штампарије Мат. Јовановић, сазнајемо да је Јован Ђорђевић био аутор латинско-српског речника. Јовановић је известио министра о продаји Речника.²⁸

Посебну вредност имају писма минеролога, професора и академика Јована Жујовића,²⁹ зачетника српске геологије и петрографије (1884).³⁰ Односе се на ђачке немире из 1897, у којима су учествовали и Жујовићеви ученици, уз које је стао, упркос забрани власти. Најава таквог става као да се налази у Жујовићевом писму годину дана раније, 1. марта 1896: „Моји

25 АСАНУ, 15.188/III-1.

26 Јован Ђорђевић (1826–1900), професор, књижевник и преводилац, писац стихова химне Србије *Боже правде*.

27 АСАНУ, 15.188/III-12.

28 АСАНУ, 15.188/V-51.

29 Јован Жујовић (1856–1936), геолог, професор Београдског универзитета и председник СКА.

30 В. Ђ. Крстић, И. Б. Спасовић, *Друштва свога доба*, Београд, 2016, 173.

јунаци не знају за дипломацију, већ само за истину. Ја сам већ обзнанио писмо, ставив га у рам на углед. Finis моје политике. Твој Ј. М. Жујовић.”³¹

Из обиља угледних имена, издваја се чувени Јован Цвијић. Његово писмо доносимо у целости, јер представља колоритан и драгоцен путопис из Босне и Херцеговине и Црне Горе.

„Жабљак на језерима, 24. август 1897.

Драги Андро,

Ја сам се прочобанио за овај месец и по дана. Спавао сам по планинама, преко половину ноћи на висинама изнад 1500 метара, напољу под шатором или у становама; с чобанима и планинкама делим њихов мрс и моје конзерве, које одмах постану отужне; увече слушам њихове песме и шале. После овог теферича сиђем где где у вруће и загушљиве низине, нађем оне што управљају Босном и Херцеговином, али и Зимонића на Гацкоме, Шолу у Мостару, Јевтановића у Сарајеву, Ђамила Карамехмедовића „у сред Стоца, куле своје”. И природа и људи, а нарочито пастирски живот, толико ми се допадају, да мислим остати чобанин још и цео септембар (време је непрекидно врло лепо, новаца имам).

Мој одлични ђак Ј. Ердѣљановић,³² свршени филозоф, пратио ме је целог пута; он се мора почетком септембра вратити у Београд; други, који још учи школу, Дробњак Светозар Томић, који је с нама само по Црној Гори путовао, такође ће се вратити. Први ће због службе морати пред Вас изаћи.

Испитивали смо поглавито највише планине Босне и Херцеговине, затим Волујак и Дурмитор у Црној Гори. Уздам се да ћу главне особине бити запазио. Трагове старих глечера, које сам на Рили нашао и којима се уноси нови елеменат у неолитску историју Балканског полуострва, нашао сам на Трескавици, Прењу, Чврсници, Волујку и Дурмитору. Насаља, постанак села, миграције становништва, такође смо испитивали, колико смо смели. То је толико интересантно, да ћу помоћу Карићева фонда (који у живот ступа 1900) слати овамо своје ђаке ради детаљних студија. У Босни су постанак, тип и све особине насеља, живот и развијање насеља, последица кметског система. Херцеговина је од овога у многим самосталнија, а овде је сточарски живот за све одсудан, преовлађују села од три-четири куће, приселци, поселице, таква замишљам засеља и села наших споменика. Установа придржних је за расељавања и премештања насеља од највећег значаја.

31 „4. март 1897. Драгом министру А. Николићу – Ј. М. Жујовић „Чим дођох у школу, затекох писмо ђака које ти у препису шаљем, јер ћеш из њега видети како је ствар текла – дакле, и одговор на твоје питање. Твој пријатељ Ј. М. Жујовић; Београд, 5. март 1897: Збор ђака, који је био отказан, ипак је одржан на Великој школи.” (Одговор Јована Жујовића Андри Николићу). АСАНУ, 15.188/III-18а-в.

32 Јован Ердѣљановић (1874–1944), професор етнологије на Београдском универзитету.

Интересантне су сеоске, а нарочито племенске комунице у Херцеговини и овим брдима црногорским и њихова деоба у дионице, нпр. на села. Радујем се да зимус о овим питањима разговарамо.

Примите срдачан поздрав са госпођом и сином од вашег

Ј. Цвијића³³

Професор филологије и академик Ватрослав Јагић³⁴ написао је Андри Николићу крајем 1900. године писмо, веома важно за историју српске историографије и Катедре за историју на Великој школи у Београду.

„Нисам Вам јоште захвалио на Вашем пријатељском заузимању да буде др Станојевић потврђен за професора српске историје. Мени је послје Вас писао проф. др Цвијић, те и он понавља исту, врло чудновату мисао г. министра да одједанпут именује три професора за српску историју. По нашим сређеним појмовима, то би био врло куриозан поступак са стране министра. Ако он иколико пази на Вашу ријеч и Ваше савјете, молим Вас, избијте му то из главе. То не би био резултат добро промишљених озбиљних потреба Велике школе, већ неки врло кукавни излазак из неприлика, у које доводе министра препоруке личне за леђима факултетским. Ако је г. Вукићевић, којег немам среће познавати, ученик Пантин, то већ овај однос не говори на његову корист. Данас треба Великој школи не настављање традиција Пантиних, већ одлучног посвемашњег раскршћања са школом Пантином.

Ја не бих хтио право чинити младому господину, није он то справио, него му је био Панта учитељем. Зато могао би г. министар дати тому господину стипендију, те га послати у свијет, но треба управо да буде Беч ако се зазире од дугог одсуства.

Нека ради и покаже да може бити много више неголи ђак Пантин. А за г. Љубу Јовановића било би управо смијешно да се обистине ријечи Цвијићеве, да му министар мисли дати старо доба историје пред Немањићима. О томе сви ми мало знамо, а најмање г. Љуба Јовановић. Баш за најстарије доба још је најтеже без познавања византијских извора. Ту могу само такви зналци грчког језика, какав је проф. Јиричек и његови ђаци, да рашчисте „аугину појату“ (?)

Ако г. министар хоће да послужи катедри српске историје, да је учини снажнијом и продуктивнијом но што бијеше под Пантом и Љубом Ковачевићем, то нека најприје без даљег оклевања и размишљања потврди

33 АСАНУ, 15.188/III-26а.

34 Ватрослав Јагић (Вараждин, 6. јул 1838 – Беч, 5. август 1923) био је хрватски филолог и славица, гимназијски професор у Загребу и професор универзитета у Одеси, Берлину, Петрограду и Бечу, члан ЈАЗУ, СКА и Петроградске академије, аутор стотину дела, међу којима су најважнији: *Историје књижевности народа хрватскога и српскога* (1867) и *Историје словенске филологије* (1910).

избор факултетски, тј. Станојевића /.../ (и то за сада је доста – ванредним професором), а г. Вукићевићу нека подјели стипендију. Уз то може уписати факултет, не налазим да би добро било да се уз једног професора, који ће обрађивати српску историју према њеној заједници средњевековној с Византијом, суседним Јужним Словенима и Угарској, још изабере други за историју српског народа послје пропасти српске државе у 15. веку. Тај би професор требало да зна арапски и турски ради велика значења Турака за наш потоњи политички и културни развитак. Тај би требало да зна и мађарски, јер је мађарска литература доста богата, разумије се да би овакову професору требало да добро познаје такођер историју румуњску и руску. Ево видите, за све то хоће се сасвим другојачије спреме, но што је има данас ма итко у Србији. Али у томе се управо и огледа напредак, што млађи по мудру савјету старијих корачају напријед. Овако само именовани у један пут три професора, само да се угоди жељи личној ових или оних, то не вриједи ништа. Овако ће г. министар само збунити оног јадног који овај час већ има пуно спреме и пуно добре воље.

Мислим, да не треба и опет увјеравати Вас, да ја говорим овако као пријатељ Србије и српског народа, желећи му сваки напредак, а прије свега – више радње на култури и образовању. Сваки корак ка томе путу напријед вриједи више неголи топови и пушке, неголи много војске а мало знања.

Не питам, како сте и како сте још. Чини ми се добрим знаком, већ и то, што су од нека доба наше новине престале доносити сензационе гласове из Србије.

Сви моји враћају љубазне поздраве желећи Вама и Вашој госпођи и Вашој дјечици, да сви срећно завршите још и последњи мјесец 19. стољећа, па да живи-здрави весело уђемо у нови, како неки мисле – словенски (а ја бих готово рекао прије „германски“) вијек 20.

С великим поштовањем,

Ваш В. Јагић³⁵

Наравно да је као министар просвете Андра Николић био упућен и у незадовољства многих својих некадашњих сарадника, као и осталих из света просвете, дужан да их саслуша, неретко и у могућности да помогне. Тако му се Драгиша Станојевић³⁶ током деведесетих година више пута обраћао говорећи о неправди свог положаја и плате,³⁷ касније и о трагедији губитка

35 АСАНУ, 15.188/V-55, Беч, 8. децембар 1900.

36 Др Драгиша Станојевић (1844–1918) био је правник, политичар – социјалиста и радикал, књижевник, преводилац, управник Народне библиотеке 1897–1900, бонски ђак, унук проте Матеје и праунук кнеза Алексе Ненадовића.

37 АСАНУ, 15.188/V-11, Београд, 18. септембар 1891.

посла – о свом прогонству због Пашића и осталих из странке и о радовима које је ипак створио, а остао без службе.³⁸ Да је Николић био спреман да изађе у сусрет Станојевићу, иако га овај ословљава као „бившег пријатеља”, говори епилог. Наиме, Драгиша Станојевић препоручио се за управника Народне библиотеке, као и за прву класу (јер је као комесар Народне банке био у другој), с обзиром на своје образовање, знање језика, дела. Истовремено је писао и Милићевићу и краљу. Његовом захтеву је удовољено: наредне три године био је на челу Народне библиотеке.³⁹

Ко зна колики је број услышених молби учитељица и учитеља диљем Србије. Неки су молили сами, за друге су то чинили утицајни познаници. Бранислав Нушић молио је место за учитељицу Софију Бучовић, у неком месту од Уба до Обреновца, да више не буде на Руднику,⁴⁰ а Милан Ђ. Милићевић за помоћ учитељици Види Лукић.⁴¹

Песник Милорад Петровић Сељанчица⁴² и његова супруга Ружица, обоје учитељи, вапили су за досељењем у Београд. Петровић је, у име супруге и у своје име, молио за премештај у Обреновац или Алексинац, у којима постоје слободна места, то је поуздано знао. Она је била учитељица деветог, он учитељ седмог степена. Молио је Николића и као министра и просвећеног човека. Било им је довољно једно место, јер Ружица због болести добија одсуство. У Обреновцу би имала бању-купатило, а код Алексинца родно место, које би такође пријало њеном здрављу, док обе вароши имају лекара. Знао је да неки такве случајеве решавају са десет сељака-посланика, али њега би понизило као учитеља и образованог човека и да то гледа, а да њега протежира једна или десет масних сељачких џока – није ни помишљао. Наситио се „доброте Младеновца” и доста се дружио са овим „доброћудним народом (како се обично вели)”, осећао је да је право да мало дане душом. У вароши се не би бринуо за најнужније школске потребе, требало би да то наставе други, са јачим живцима.⁴³

Два и по месеца касније, у свом писму министру просвете, Милорадова супруга, учитељица Ружица Петровић, молила је посао за њих двоје у школи у Миријеву (кад по закону нису имали право на Београд). У то време, Милорад Петровић Сељанчица написао је *Чучук Стану*, дело које је примљено у

38 АСАНУ, 15.188/V-11а, Београд, 21. април 1897.

39 АСАНУ, 15.188/V-11б, Београд, 19. јул 1897.

40 АСАНУ, 15.188/III-5.

41 АСАНУ, 15.188/III-69, Београд, 13. септембар 1906.

42 Милорад Петровић Сељанчица (1875–1921), учитељ, песник и преводилац.

43 АСАНУ, 15.188/III-73, Младеновац (село), 20. септембар 1906.

Позоришту и било је на компоновању. Милорад није могао из Младеновца да долази на пробе улога, а било је потребно да им присуствује. Подсетила је да је Петровић тражио премештај у Обреновац и да му Николић то није учинио. Ружица се, као ћерка Кола Кнежевића, који је живот дао за радикалска начела, обраћала свим радикалима-политичарима и нико јој није одговорио, а сада је од Андре, као министра и очевог пријатеља, молила оно на шта је и по закону имала право. Милорад није знао за њену молбу, јер је желео унапређење личним радом, а не протекцијом. Близина Београду била је потребна и њој, због честих одлазака код лекара, који у Младеновцу много коштају. Разумела је да је министар Николић пун обавеза, али је мислила да може да јој помогне, надала се и била му захвална.⁴⁴

Сеоски живот је само наизглед једноличан, с монотоним данима испуњеним радовима на њиви, у повртњаку и воћњаку, или зимским одмором. Врвело је по селима Србије од политичких страсти, подела и сукоба. Одроз парламентаризма, невероварно потпуног и бурног за тако младу државу,⁴⁵ није заобишао ни неке школе. Трагикомично звучи писмо министру просвете у коме се председник Школског одбора Лазар Ђирић жали на учитеље Драгињу и Станоја Савића, јер траже од ђака лишће дудова за своје свилене бубе. Код њих су одлични ђаци деца либерала, а осталу децу шаљу да им раде разне послове.⁴⁶

Жарко Савић (1861–1930) је био оперски певач – бас и музички педагог, као и члан оперских сцена широм Европе. Наступао је као певач и режисер у београдском Народном позоришту и Српском народном позоришту у Новом Саду. У Београду је кратко време водио своју оперску сцену Опера на Булевару. Његова жена била је прва српска оперска певачица Султана Цијук (8. јануар 1871 – 1935).⁴⁷ У време када је предложио министру Андри

44 АСАНУ, 15.188/III–88, Младеновац, 7. децембар 1906.

45 Србија је била парламентарна монархија, у чијем политичком животу су биле заступљене све идеје: конзервативне, либералне, социјал-демократске, радикалне.

46 АСАНУ, 15.188/III–39, Влакча, 4. јун 1906.

47 Султана Цијук рођена је у Вршцу, а студирала певање на Бечком конзерваторијуму, од 1890. до 1893. године. Заједно су наступали у операма: Бинички, *На Уранку*, *Сен-Санс*, *Самсон и Далила* и многим другим у Београду, Панчеву, Белој Цркви, Кикинди, Мостару, Новом Саду. Султанином сјају доприносе и њени хуманитарни концерти, какав је наступ на Великој школи, 21. априла 1896, када је приход од улазница био намењен за једну ученицу Српкињу на Бечком конзерваторијуму, као и они у корист Кола српских сестара и Друштва кнегиње Љубице. Један од текстова посвећених Султанином дару и успеху гласио је: „Г-ђица Султана Цијукова, Вршчанка, чувена оперска певачица, певала је у прошлу недељу на концерту у београдском двору, приликом посете кнеза Николе Првог. Г-ђица Султана пожњела је тамо сјајан успех. Српским владарима је представљена и они су је одликовали својим разговором. Још је

Николићу оснивање Опере при Националном театру у Београду, оперски певач Жарко Савић био је директор Опере у Диселдорфу. Вођен патриотским разлозима и свешћу да је Србији потребна стална оперска сцена, сачинио је Предлог оснивања Опере Краљевског народног позоришта, који је садржао списак певача и гласова, особље, репертоар, преводе и начин долажења до ауторских права на стране опере, али и подршку домаћим ствараоцима, фонду и реквизитима, без којих почетак рада Опере не може да се замисли. Предвидео је износ новца потребан за све то и начин да се обезбеди.⁴⁸

Слична писма, посвећена подизању музичког живота у Србији и српском народу, Андра Николић добијао је са разних страна. Тако је из Неготина стигла молба за помоћ Певачком друштву, а од Сомборске српске певачке дружине – за подизање Српског певачког дома. Председник Певачког друштва из Неготина Јован Станојевић написао је: „Да нигде у Србији певачког друштва нема, у Неготину би га требало отворити (као и гимназију).”⁴⁹ У време трећег и четвртог мандата Андре Николића као министра просвете, током првих година власти Карађорђевића, покренуто је и питање нове химне. У Николићевој Заоставштини налазе се подаци о српској химни, конкурс за нову химну, уместо дотадашње (Д. Јенко/Ј. Ђорђевић, *Боже правде*), дилеме око стихова Алексе Шантића и предлог песме Стевана Д. Станковића *Боже света!*⁵⁰

Сима Тројановић,⁵¹ професор Треће београдске гимназије, касније управник и кустос Етнографског музеја, више пута се јављао министру

и то извесно да ће г-ђица Султана добити србијански Орден Светог Саве и црногорски Данилов орден.” Почетком Првог светског рата живели су са децом у Вршцу и Земуну, а затим су отишли у Хамбург. Султана је од 1916. до 1928. са децом живела у Загребу и неколико пута наступала у Хрватском народном казалишту и у разним културно-просветним друштвима. Потом се преселила у Београд. Последњи Султанин наступ био 1935. на Радио Београду. *Весник*, бр. 26, 30. јун / 12. јул 1896; Л. Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338–1919*, Нови Сад, 2010, 117–137; Р. Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991, 270–271; С. Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840–1941*, Београд, 1996, 35–36.

48 АСАНУ, 15.188/III–46а–в, Земун, 19. јун 1906, Министру Николићу – Жарко Савић, О оснивању Опере; Без места и датума – Андри Николићу, министру просвете – оперски певач Жарко Савић, Предлог оснивања Опере Краљевског народног позоришта; Рајхенхал, 9. јул 1906, Министру Николићу – Жарко Савић.

49 АСАНУ, 15.188/III–46г–д, Неготин, 18. септембар 1906; Сомбор, 1909.

50 АСАНУ, 15.188/III–46е, 10. фебруар 1904. и 8. децембар 1906.

51 Сима Тројановић (Шабац, 1862 – Београд, 1935) био је оснивач, управник и кустос Етнографског музеја у Београду, професор етнографије на Универзитету у Скопљу и дописни члан СКА. После школовања у Шапцу, Винковцима, Швајцарској, докторирао

Андри Николићу, увек лепим поводом. Писао му је о наградама за зидаре када пронађу драгоценост и потреби копања код џамије, те о археолошким открићима у Барајеву, код Позоришта у Београду, код Пљеваља, на Косову, у Врању.⁵² Поводом успешног учешћа Народног музеја на Светској изложби у Букурешту 1906, написао је да је требало представити и српске цигаре, вино и пастрму и да се румунској краљици посебно допала српска керамика.⁵³ У вези с Музејом, само деценију и по раније, Николићу је упућено и писмо архитекте, археолога и академика Михаила Валтровића (1839–1915), тада професора Лицеја, у коме се говори о потреби снимања експоната.⁵⁴ Међу писмима студената, налази се и оно које је Николићу упутио потоњи владика Николај Велимировић (1881–1956), захвалан што му је министар помогао да остане на студијама у Швајцарској.⁵⁵

У Заоставштини Андре Николића налази се и писмо Чедо Мијатовића⁵⁶ послато Стојану Новаковићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела.⁵⁷ Важно је, јер доноси поуздане и поверљиве податке о подређеном положају Католичке цркве у Великој Британији, односу британске монархије и Ватикана кроз историју и онеме што је у том односу значајно за Србију: „Лондон, 25. септембар 1896. Господине министре, С позивом на Ваш циркулар од 4. августа 1896, пов. бр. 1453, којим сте тражили обавештења о положају католичке цркве и о односима овдашње државне управе према римској столици, част ми је овде у прилогу поднети Вам мој извештај. Молим да и овом приликом примите уверења о мом високом поштовању...”⁵⁸

је биологију са антропологијом на Универзитету у Хајделбергу 1885. Усавршавао се у Бечу, Минхену и Прагу. Радио је као професор у Чачку, Лозници и у Трећој београдској гимназији.

52 АСАНУ, 15.188/III–28, Београд, 14. септембар 1897.

53 АСАНУ, 15.188/III–29; III–47, 20. јун 1906, *Етнографски одељак Народног музеја о успеху на Букурешкој изложби*.

54 АСАНУ, 15.188/III–13, Београд, 30. јануар 1891.

55 АСАНУ, 15.188/III–86, Берн, 3. новембар 1906.

56 Чедомиљ Мијатовић (Београд, 1842 – Лондон, 1932) био је српски политичар, државник, дипломата, економиста, историчар, један од најзначајнијих либерала. Био је председник Српске краљевске академије, шест пута министар финансија Кнежевине/Краљевине Србије и три пута министар иностраних послова.

57 Стојан Новаковић (1842–1915), историчар, државник и академик.

58 „1) До прве трећине 16. века католичка црква је била владајућа у Енглеској, мада је већ од 12. века трајао сукоб краљевског престола и папине столице. Године 1536. званично је државним законом обустављена је законом свака јурисдикција римске столице над

Андра Николић је, као министар просвете и црквених дела, учествовао у свим важним збивањима везаним за српску цркву, па и у разговорима о њеном васпостављању у Турској, 1897. године. Поред Николића, о томе су разговарали и архимандрит Нићифор Дучић, митрополит Михаило (Јовановић), председник Владе Ђорђе Симић.⁵⁹ Четрдесетак писама из различитих периода у којима је Андра Николић био министар просвете и црквених дела

државном црквом у Енглеској. Покушаји католичке цркве да врати утицај, нарочито преко шпанске инвазије (Филип?), довели су само до тога да енглески двор и држава постану фанатички протестанти. У наредном периоду, од 16. до 18. века, енглеска држава се према својим католичким поданицима понашала тако како ни у време своје највеће силе и фанатизма нису Турци према хришћанима. Тек 1791. укинут је закон којим је кажњавано јавно обављање католичке литургије, али и тај либерални закон забрањивао је црквена звона. Цорџ Четврти је 1829. је укинуо обавезу да посланици Доњег или Горњег Дома Парламента морају да се одрекну поштовања католичке догме и веровања у свеце, уколико су припадали католичкој цркви. Ипак, католик-посланик, међутим, морао је јавно, пред парламентом, да каже да не верује да папа има било какву верску или цивилну јурисдикцију, силу, надмоћност, или проеиненцију, посредно или непосредно, у Краљевини Велике Британије, даље да никад и ништа неће предузимати да се слаби протестантска црква и протестантска влада те краљевине. И тек 1832. укинут је закон по коме католици не могу куповати непокретна имања за своје цркве, школе и добротворне заводе, али је и то ново право било условљено заклетвом свештеника, учитеља и старалаца завода да неће радити против интереса протестантизма у Енглеској. Од 1848. укинут је закон којим је било забрањено да енглески владари ступају у дипломатске односе са римском куријом. С тим што је постојао услов да краљица не може на свој двор примати као сталног посланика човека који припада језуитском или било ком другом монашком реду. Многа државна звања до пред крај 19. века нису била доступна католицима. И тада (1896) краљичин намесник у Ирској и министар правде није могао да буде припадник католичке цркве. Гледстон је 1891. предлагао да се тај закон укине, али је Доњи дом то одбио. Остаје на сили закон да на енглески престо не може ступити онај ко припада римокатоличкој цркви.

2) С обзиром на такав дух законодавства и јавног мњења, јасно је да између В. Британије и Римске столице не постоји никакав Конкордат. У Ирској је сачувана католичка црква, а у Индији, у деловима који су били португалска колонија, постојао је утицај католичке цркве док 1851. духовницима није забрањено да се служе тако добијеним звањима. Гледстон је 1870 укинуо тај закон, па је дозвољено да папа тамо установљава епариие. Од тада папа све чешће говори о потпуној слободи католичке цркве у Енглеској.

3) За Србију је важна 1889. од када преговарају Влада В. Б. и Ватикан, око Малте. Промеморија о постављању владика: Кад се упразни епископија на Малти, Влада краљичина ће то саопштити властима у Риму, да Његова светост одлучи кога ће да наименује, а по овом Споразуму Влада ће дати своју сагласност, или затражити други предлог." АСАНУ, 15.188/VIII-4 (Заведено као: пов. бр. 1895, в. пов. бр. 1865; МИД, Политичко одељење, примљено 28. септембра 1896. и са рукописом, црвеном бојицом дописаном речи „конкордат“.)

садрже и јављања највиших црквених великодостојника, њихову бригу о светињама и свештенству од Карловачке митрополије до Старе Србије, као и молбе да, тамо где је потребно, министар употреби свој углед, утицај и ауторитет. О ставу црквене јерархије према приватном животу владара Србије сазнајемо из писма Андре Николића краљу Милану Обреновићу, 29. марта 1891, у којем су акта о разводу брака са краљицом Наталијом и закључак да нема противречности, као и да се црквена јерархија неће упуштати у њих.⁶⁰ Две године касније, Николићу је на ту тему из Париза писао владика Мита (Димитрије).⁶¹ Овај је предочио уверење да је краљ Милан за уставност и стало му је да му син буде уставни владар, али пише и о његовом помирењу с краљицом, као и о њеном односу с радикалима.⁶²

Најважнија документа из овог корпуса Заоставштине Андре Николића су она која се односе на правни статус Српске цркве у Краљевини Србији. Архимандрит Нићифор Дучић послао је Николићу, 11. јуна 1891, примерак свог рада о новом Закону о црквеним властима Православне цркве у Краљевини Србији.⁶³ Две деценије потом, о поменутом законском акту писао му је и политичар Јаша Продановић.⁶⁴ Посебно место припада писмима митрополита Михаила.⁶⁵ Писма су и црквено-просветне и дипломатске природе, о монаштву, свештенству и верницима, чиновницима, ходочасницима, али највише о постављању професора и испитима на Богословији.⁶⁶ Дописивање епископа тимочког Мелентија⁶⁷ и министра просвете и црквених дела Андре Николића завређују пажњу, помно читање и чување већ по самој важности актера, као и по времену из кога потичу и о којем говоре. Постоји, међутим, још нешто што их чини посебним. То је стил којим пише епископ Мелентије. Као да га чујемо како говори, толико су реченице животне, емотивне, неретко и духовите. Искрен је, потпуно упућен, страшно укључен у збивања, посвећен свом позиву, са оштрим оком за људе и појаве око себе. Много

60 АСАНУ, 15.188/IV-13.

61 Патријарх Димитрије Павловић (1846–1930), био је професор Велике школе, епископ нишки, епископ шабачки, митрополит Србије и од 1920. први патријарх обновљене Пећке патријаршије.

62 АСАНУ, 15.188/IV-21, 5. фебруар 1893.

63 АСАНУ, 15.188/IV-17.

64 АСАНУ, 15.188/IV-41, 1. октобар 1910.

65 Митрополит Михаило Јовановић (Соко Бања, 1826 – Београд, 1898), митрополит београдски 1859–1881. и 1889–1898. Био је и први председник Црвеног крста Србије.

66 АСАНУ, 15.188/IV-28а-е.

67 Мелентије Вујић (Љубомир), ректор Призренске богословије, епископ тимочки (Осеченица код Ваљева, 8. VIII 1857 – Хиландар, 7. XI 1921).

би придева могло да се каже и за епископове врлине, ерудицију, савест у високом свештеничком звању које је носио, родољубље, праведност. Новогодишња жеља уочи 1892. дочарава лепоту писања епископа Мелентија: „А сада честитам ти нову наступајућу годину са жељом да ти она донесе собом, покрај доброга здравља, и трпљење, куражност, Соломонову мудрост, Ахилеову снагу, те да истрајеш у радовима који ти предстоје у овој наступајућој години и да ти исти уроде богатим плодом.”⁶⁸

У писмима из 1891. епископ Мелентије пише о путу у Зајечар, величанственом дочеку који приређен, као и потом у Књажевцу, али и о незадовољству смештајем. Поред молбе да се то промени, постоји још једна, која се тичала свештеничких плата. Био је поносан на своју посланицу у којој је наговестио политичку неутралност и тиме придобио све вернике, наравно и смирио тензије међу њима. Веровао је и да ће тако имати уплив и у опозиционе духове и у претеране ревности власти. Писмо из 1906. почиње радошћу због срећно окончане изборне борбе и надом да је тиме Србија извучена из унутрашњих неприлика. Епископ је и лично допринео победи радикала, у чије је намере и способности имао поверења. Наставља негодовањем због једног захтева и једне неиспуњене молбе.⁶⁹ Писма епископа Мелентија упућена министру Андри Николићу настајала су у распону од деценије и по, од 13. децембра 1891. до 2. јула 1906. У међувремену, 10. јуна 1903. догодио се Мајски преврат – убиство краља Александра и краљице Драге Обреновић. И под новом династијом Карађорђевића, за време владавине краља Петра (1903–1921), Андра Николић био је, између осталог, министар просвете и црквених дела, па је и епископ Мелентије поново био упућен на њега.

РЕФЕРЕНЦЕ

Необјављени извори

1. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
2. Историјска збирка, 15.188, Заоставштина Андре Николића

Објављени извори

1. Ј. Жујовић, *Дневник 1*, приредио Д. Тодоровић. Београд, 1986.

68 АСАНУ, 15.188/IV–25а–д.

69 Наиме, поп Ђорђе за чије враћање у службу се залагао један посланик, покушао је да увуче римокатолицизам у епархију, нагиње румунској цркви и, уопште, био је споран за епископа. С друге стране, Мелентије сматра да је неправда што секретар Суда Петровић остаје у дотадашњој класи, а по образовању је далеко изнад.

Штампа

1. *Весник*
2. *Политика*
3. *Самоуправа*
4. *Српске новине*

Литература

1. В. Ђ. Крестић, И. Б. Спасовић, *Друштва свога доба*, Београд, 2016.
2. Ј. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије, 1841–1947*, Београд, 2007.
3. Р. Пејовић, *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*, Београд, 1991.
4. П. Поповић, *Андра Николић*, Београд, 1938.
5. Ј. Prodanović, А. Nikolić, *La Patrie serbe* 2 (1918), 475–478.
6. Ј. Продановић, *Николић Андра*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, III књига, Н–Р, ур. С. Станојевић, Београд, 1928, 78.
7. П. Пузовић, *Избор Мелентија Вујића за епископа тимочког, Прилози за историју СПЦ*, Ниш, 1997.
8. Р. Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998.
9. С. Рајић, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд, 2011.
10. С. Рајић, *Николић Андра*, Српски биографски речник 7, Мл–Пан, гл. ур. Б. Бешлин, Нови Сад, 2018, 404–405.
11. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1995.
12. Л. Сеги, *Студенти са данашње територије Војводине на европским универзитетима 1338–1919*, Нови Сад, 2010.
13. С. Турлаков, *Летопис музичког живота у Београду 1840–1941*, Београд, 1996.

ANDRA NIKOLIĆ, MINISTER OF EDUCATION AND CHURCH AFFAIRS OF THE KINGDOM OF SERBIA. CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY

Summary:

Letters from the Legacy of Andre Nikolić in the SASA Archive, addressed to him as Minister of Education and Church Affairs, open up the world of exceptional spiritual men, intellectuals and devotees. As Minister of Education, Andra Nikolić contributed to the rise of education in the Kingdom of Serbia, he was in that role under both the Obrenović and Karađorđević dynasties, and in 1905 he implemented the transformation of the Great School into the University of Belgrade. Teachers and parents of students addressed him from all over and for various reasons, and their letters create an unusual, colorful and reliable picture of Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The letters of scientists and artists are a contribution to history, but also to their biographies, and the one sent to Minister Andri Nikolić by opera singer Žarko Savić stands out. In 1906, he submitted a proposal for the establishment of an Opera at the National Theater in Belgrade, as well as a way to make this idea a reality. The Hierarchs, among whom Bishop Melentije stands out, were passionate about the rise of the Kingdom of Serbia, the arrangement of its highest church sanctuaries and institutions, and the appeasement of political passions and divisions, which were inseparable from religious ones, oppressed the country, but also made it truly democratic.